

SİMÜLASYON ÇAĞINDA İSLAM DÜNYASINDA DİNİN İMKANI: FİZİKO-TEOLOJİK YAKLAŞIM

İlyas Altuner *

Giriş

Dijitalleşen dünyada bu dijitalleşmenin nereye kadar gideceği hususunda bir kaos ortamı bulunmaktadır. Çünkü yapay zekanın günden güne hızlı bir şekilde geliştirilmesi ve hayatın tüm alanlarında kullanılmaya başlanması, içinde yaşadığımız dünyanın gerçekliğini sorgulatmaya başlamıştır. Çünkü yapay zeka teknolojileri ilerledikçe gerçek dünya ile sanal dünya arasındaki ayrım giderek ortadan kalkmaktadır. Burada "simülasyon" ile yalnızca dijitalleşen dünyanın gerçek dünyanın yerini alması durumunu değil, daha çok içinde bulunduğumuz ve gerçekliğine inandığımız dünyanın aslında başka varlık ya da varlıkların kurguladığı sanal bir dünya olduğunu kastediyoruz. Yaşadığımız dünyanın bir olgusu olarak insanların çoğunun bir dine ve dolayısıyla kutsal bir varlığa inandığını görmekteyiz. Amacım simülasyon ile içinde yaşadığımız dünyanın bir gerçeği olan din arasındaki bağlantının var olup olmadığını ve hem olması hem de olmaması durumunda bu din olgusunun ne anlam ifade ettiğini belirlemek olacaktır. Bu bağlamda özel olarak İslam dininin bu simülasyon çağında yaşamasının mümkün olup olmadığını tartışacağım.

Burada bahsedeceğimiz konu şimdilik teorik bir zemine dayansa da, ileride pratik olma ihtimalini göz önünde bulundurarak bu teorik zeminin hayata geçmesi durumunda karşılaşacağımız kimi sorunlar üzerinden bir tartışma yapacağım. Yani bir simülasyon içerisinde yaşayıp yaşamadığımızı tartışmayacağım, ama bazı sorunları dile getirerek bunun üzerinden birkaç şeyi ifade etmek istiyorum: Simülasyonda yaşıyorsak ya da bir simülasyon oluşturacaksak, burada din ve din yaşantısının, dini anlayışın bir imkanı var mıdır ve varsa nasıl olmalıdır? Yoksa dinlerin kaynağı nasıl oluyor da ortaya çıkıyor?

1. Simülasyon ve Gerçeklik Algıları

Öncelikle "simülasyon" kavramından bahsetmek istiyorum. Simülasyon kavramını "taklit" kelimesinin karşılığı olarak kullanıyoruz, yani bir modelleme, gerçekliğin bir modellemesi olarak ortaya çıkıyor.¹ Öncelikle gerçeklik kavramını biraz açmamız

* İğdir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

¹ Simülasyon terimi, "benzer" anlamındaki "similis" kökünden gelen, bir şeyin benzerini (taklidini) yapmak demek olan ve 14. yüzyıldan beri Latince kullanılan "simulare" sözcüğünden türetilmiş olup, teknik olmayan anlamda, bir şeyin benzeri veya sahtesi anlamında kullanılır.

gerekir. Aslında biz gerçekliği yani "hakikat" kavramını iki anlamda kullanıyoruz. Bir tanesi "ontolojik gerçeklik", diğeri ise "mantıksal doğruluk". Bu durumda bizim hakikati zaman zaman birbirine karıştırdığımız söylenebilir. Bu karıştırmamızın temel nedeni, Aristotelesçi mantığın bize sunmuş olduğu bir anlatım tarzından kaynaklanıyor.² Özellikle de Gazâlî ve sonrasında mantığın bütün din bilimlerinin yöntemi, yani mukaddimesi olması dolayısıyla biz ona bu anlamı kazandırıyoruz.³ Doğrusu, bir şeyin mantıksal anlamda "doğru" olması, Aristoteles mantığında aynı zamanda bir ontolojik "gerçek"liğe dayanmasından kaynaklanıyor. Dolayısıyla biz Aristotelesçi mantıktan hareketle bir din inşa ettiğimizde, -öyle ki daha sonraki dönemlerde o mantıktan hareketle bir din ve din bilimleri yorumlaması yaptık- böyle bir inşa ortaya koyduğumuz zaman, adına "işaret/gösterge" dediğimiz bir şeyin ontolojik gerçekliğiyle yine adına "delalet/gönderge" dediğimiz mantıksal doğruluğunu, bu iki kavramı/terimi birbirine kullanmaya başladık.⁴ Sözgelimi, Aristoteles mantığından hareketle kullandığımız bu terimler, yani bir şeyin ontolojik gerçekliğiyle mantıksal doğruluğu aynı düzlemde gerçekleştiğinden, biz bir şeyi kanıtlamaya kalktığımızda sunduğumuz bir argümanın doğal olarak mantıksal düzlemdeki doğruluğundan bahsettiğimizde, onun aynı zamanda ontolojik/nesnel bir gerçekliğe büründüğünü zannediyoruz. Dolayısıyla böyle bir yanlıgı, hakikat kavramının tam anlamıyla ortaya çıkmasını veya onu

Platon ve Aristoteles, "similis" yerine "öykünme" anlamındaki "mimesis" kavramını tercih etmişler ve bu kavramı sanatsal varoluş hakkında kullanmışlardır. Günümüzde sıkça kullanılan "imitasyon" sözcüğünün kaynağı da bu terimdir. Örnek olarak, mimesis kavramı için bkz. Plato, *Sophist*, çev. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato IV* (London: Oxford University Press, 1892), 1448b5; Aristotle, *De Poetica*, çev. Ingram Bywater, *The Works of Aristotle XI* (Oxford: Clarendon Press, 1924), 265d. Mimesis hakkında bkz. İsmail Tunali, *Grek Estetiği* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008); Muharrem Hafız, "Platon, Aristoteles ve Plotinus'ta Mimesis Teorisi", *İslami Araştırmalar Dergisi* 26, sayı 1 (2015): 45-52.

² Aristoteles hakikatin var olmak bakımından varlığın bir özelliği olduğundan hareketle, ontolojik varlığın çeşitli şekillerde söylenen şey olduğunu, ancak ilineksel olanın bir varlık araştırması olmayacağını dile getirmektedir. Aristotle, *Metaphysica*, çev. W. David Ross, *The Works of Aristotle VIII* (Oxford: Clarendon Press, 1928), 1026a33-b2. Mantıksal doğruluk ise metafizik düzlemdeki bu ontolojik gerçekliğin zihin dünyasında mutlak anlamda bilinmesidir. Aristotle, *Analytica Posteriora*, çev. Geoffrey R. G. Mure, *The Works of Aristotle I* (Oxford: Clarendon Press, 1928), 71b10-2. Zaten Aristoteles, ilkelerin kanıtlamadan öncelikli olduğunu, aklın da hepsinin önünde bulunduğunu ifade etmektedir. Böylece her bilgi her nesneye akıl yoluyla bağlanırken, her bilgi de ilkeye yine akıl yoluyla bağlıdır. Aristotle, 100b14-7. Aristoteles'in "kanıtlama teorisi" İslam dünyasında "burhan" olarak adlandırılmıştır. Bkz. Fârâbî, *Kitâbu'l-Burhân*, ed. Mâcîd Fahrî, *El-Mantık inde'l-Fârâbî* (Beyrut: Dârü'l-Maşrîk, 1987). Aristoteles ve Fârâbî'nin kanıtlama/burhan teorisinin detaylı bir incelemesi için bkz. Ali Tekin, *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi* (İstanbul: Klasik, 2017).

³ Gazâlî, *el-Mustasfâ* adlı eseri yazarak İslam bilimlerinin temelini mantığa dayalı olması gerektiğini göstermeye çalışmıştır. Eserin Mukaddimesi mantığa ayrılmış, "tanım" ve "burhan" teorisi olarak iki kısım olacak şekilde düzenlenmiştir. Gazâlî, *El-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, ed. Muhammed Tâmer (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2011), I, 47 vd.

⁴ Aristoteles'te gösterge/işaret ve gönderge/delalet konusunda tam bir öğretiyi bulunmasa da, önergelerin mantığına girişte sarf ettiği birtakım ifade biçimlerinden hareketle bu öğretiyi oluşturabiliyoruz. Bkz. Aristotle, *De Interpretatione*, çev. Ella Mary Edghill, *The Works of Aristotle I* (Oxford: Clarendon Press, 1928), 163a vd. Aristotelesçi görüşe ilişkin bir okuma için bkz. Scott Carson, "Aristotle on Meaning and Reference", *History of Philosophy Quarterly* 20, sayı 4 (2003): 319-37.

anlamamızı ve bunun sonucunda ise doğru anlamlandırmamızı engelleyen bir durum ortaya çıkarıyor.

Günümüze baktığımız zaman, modern ve çağdaş dönemde Aristoteles mantığı aşılmış, farklı mantık anlayışları⁵ veya matematik argümanlar⁶ ortaya çıkmış durumda. Dolayısıyla biz bir şeyin mantıksal doğruluğunu kanıtladığımızda veya matematiksel düzlemde bir şeyin doğruluğunu ortaya koyduğumuzda, onun zorunlu olarak ontolojik gerçekliğini ifade etmiş olmuyoruz. Ancak bir şeyin ontolojik olarak var olabileceğini söyleyebiliriz. Bir mantıksal doğrulukla ifade ettiğimiz bir şeyin kendisi doğru- dan doğruya ontolojik bir varlığa bürünmüş olmuyor, O şeyin varlığı sadece bir imkan, bir olasılık haline bürünüyor. Dolayısıyla biz bir şeyi mümkün olarak ifade ettiğimiz zaman, o şeyin zorunlu olarak var olduğunu söyleyemiyoruz. Bu anlamda simülasyon dediğimiz bir ortamda birçok olasılığın var olduğunu ortaya koyarsak veya varsayarsak, burada olasılıklar içerisinde zorunlu olarak kabul ettiğimiz bir din anlayışının nasıl mümkün olduğunu tartışmamız gerekecektir.

Simülasyon aslında yeni bir kavram değil,⁷ ama yaşadığımız dijital dünyadaki

⁵ Aristoteles mantığına yapılan itirazlardan en önemlisi, kuşkusuz Bacon'ın eleştirileriydi. Aristoteles'in tümdengelimli mantığının karşısına tümevarım yöntemini koymuş ve bilimlerin ilerlemesinin bu şekilde olacağını savunmuştur. Aristoteles bilimin kaynağı olarak aklı gösterirken, Bacon ise doğayı göstermiştir. Francis Bacon, *Novum Organum*, çev. Peter Urbach ve John Gibson (Illinois: Open Court, 1994), 237 vd. Modern dönemde Descartes'ın itirazları ve Locke'un epistemolojisi mantığı değersizleştirilmişse de, çağdaş dönemdeki çalışmalar, hakikatin doğasını yine metafizik ve mantık anlayışları üzerinden belirlemeye itmiştir. Bu dönemde Frege, Russell ve Quine gibi mantıkçıları anmamız gerekecektir.

⁶ Evreni matematikle yorumlama düşüncesi Rönesans'ın en esaslı düşüncelerinden biriydi. Elbette Antikçağda matematik ve geometriyle varlığı yorumlamaya çalışan Pythagorasçıları ve matematiğin önemli ismi Eukleides'i bir yana bırakırsak, bu anlamda en ciddi atılım Ortaçağda Da Vinci ve Galilei tarafından yapılmıştır. Galilei'nin yaptığı çalışmalar bize evrendeki fiziksel yasalarla yani doğa yasalarıyla insan zihninin yasalarının aynı şeyden doğduğunu ve aynı şeyleri söylediğini göstermektedir. Galilei böylece felsefenin kadim sorunlarından birini, varlık ve oluş sorununu matematiksel bir düzlemde çözmüştür. Galilei burada doğa yasalarıyla matematik ilkelilerinin birbirleriyle örtüştüğünü ve doğanın matematiksel olarak anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Dolayısıyla insan rasyonel bir şekilde doğa yasalarıyla matematiksel yasaları birbiriyle özdeşleştirebilir. Böylece biz de her bir doğa yasasının matematiksel bir ahenk üzerine bina edildiğini söyleyebiliriz. Evrenin matematik dille yazıldığını söyleyen Galilei, teleskobun keşfini yaparak evreni gözlemlemiştir. Galilei matematiği deneysel fiziğe uygularken, gününün standart matematiksel yöntemlerini kullanmaktadır. Onun çözüm ve kanıtlamaları Eukleides'in *Elemanlar*'ının beşinci kitabında geçen oran teorisine dayanıyordu. Bu kuram Galilei'nin ölümüne kadar kabul görmüş, sonrasında Descartes'ın cebirsel yöntemlerine yerini bırakmıştır. Bkz. Galileo Galilei, *Dialogues of the Two New Sciences*, çev. Henry Crew ve Alfonso De Salvo (New York: The MacMillan, 1914). Descartes ise cebir ve geometriyi birleştiren bir kuram ortaya koymuştur. René Descartes, *The Geometry of René Descartes*, çev. David Eugene Smith ve Marcia L. Latham (Chicago: Open Court, 1954). Matematik yönteminin gelişimi yüzyıllımızda özellikle Frege'nin matematik felsefesi ile Whitehead ve Russell'in matematik kuramlarını ele aldığı eserleriyle zirveye çıkmış durumdadır. Gottlob Frege, *The Foundations of Arithmetic*, çev. John L. Austin (New York: Harper & Brothers, 1960); Alfred North Whitehead ve Bertrand Russell, *Principia Mathematica* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910).

⁷ Simülasyon teorisi hakkında çağdaş felsefi tartışmalar için bkz. Jean Baudrillard, *Simulacra and Simulation*, çev. Sheila Faria Glaser (Michigan: The University of Michigan Press, 1994). Yine Baudrillard'ın simülasyon anlayışı için bkz. Eren Görgülü, "Jean Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı Bağlamında Metaverse ve Gerçeklik", *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi* 74 (2022): 727-38.

gerçeklik algıları eskiden olduğu gibi bir nesnel gerçeklikten ibaret değil. Yani sanal gerçeklikler ve meta gerçeklikler gibi çeşitli gerçeklik modellemeleri, çeşitli gerçeklik aşamaları bulunuyor. Dolayısıyla biz bu gerçeklik aşamalarını günümüzde klasik anlayışı devam ettirerek Newton fiziğiyle algılamaya çalıştığımız zaman, burada hataya düşmüş oluyoruz.⁸ Doğrusu, Newton fiziğinden çok kuantum fiziğine veya Einstein'ın görelilik teorisinden Heisenberg'in belirsizlik teorisine kadar birçok fiziksel ve bilimsel gelişmeyi de göz önünde bulundurarak bir din yorumu sunmamızın zamanının geldiğini söylemek gerekiyor.⁹ Klasik bir din yorumu günümüzdeki anlayış tarzını da etkileyecektir, çünkü biz bugün en azından bir geleneğin takipçisi konumundayız. "Gelen'e "ek" yapıyoruz, bir geçmişimiz var ve bu geçmişimizin üzerine bir şeyler bina ederek bir "gelenek" oluşturuyoruz. Oysa bu geleneğimiz bugünkü anlamdaki yorumlamalarımızı etkilediği halde, yeni çıkan bilimsel gelişmeler bazında ele aldığımızda geleneğin geçmişte kaldığını görüyoruz. Dolayısıyla ne yapmamız gerekiyor? Geleneğimizi geleceğe nasıl taşıyabiliriz? Öyleyse bu simülasyon dünyasında veya adına "metaverse" dediğimiz dijital dünyada bir dinin imkânının olup olmadığını tartışmamız gerekiyor.¹⁰

2. Mümkün Simülasyonların En İyisi

Simülasyon teorisi ilk defa Platon tarafından, Herakleitos'un akış teorisinden yararlanılarak,¹¹ tam anlamıyla "bir simüle dünya" görüşüyle ele alındı. Platon'a göre bir ideal dünya var,¹² ama bu ideal dünyayı herkes kavrayamıyor ve dolayısıyla biz

⁸ Newton'ın hareket yasaları, bir cisim üzerine etki eden kuvvetler ve cismin yaptığı hareket arasındaki ilişkileri ortaya koyan üç yasadır. Bu yasalar klasik mekaniğin temelini oluşturmuş, bizzat Newton tarafından fiziksel nesnelere hareketleri ile ilgili birçok olayın açıklanmasında kullanılmıştır. Newton, çalışmasının üçüncü bölümünde, bu hareket yasalarını ve yine kendi bulduğu evrensel "kütleçekim yasası"nı kullanarak Kepler'in gezegensel hareket yasalarının elde edilebileceğini göstermiştir. Isaac Newton, *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*, çev. Andrew Motte (London: Benjamin Motte, 1729).

⁹ Burada özellikle kuantum mekaniğinin felsefe üzerindeki etkisinden bahsetmeden geçmek olmaz. Bu konuda bilgi için bkz. Cihan Saçlıoğlu, *Felsefenin Kuantum Mekaniksel Temelleri* (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2004), 9 vd.

¹⁰ Simülasyon hipotezinin dinlere olan etkisi hakkında önemli bir yazı için bkz. Aykut Alper Yılmaz, "Simulation Hypothesis and Theism: An Assessment in the Context of Multiverse", *Eskiyeni* 51 (2023): 992–1006.

¹¹ Herakleitos her şeyin bir akış içinde olduğunu, dolayısıyla bir şeye iki kez dokunmanın mümkün olmadığını belirtir. Bu, onun değişim ve dönüşüm felsefesinin temel argümanıdır. Hermann Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker: Griechisch und Deutsch*, ed. Walther Kranz (Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1960), I, 171. Herakleitos'un akış felsefesi hakkında bkz. Nuray Bayat Usta ve İlyas Altuner, "Hereakleitos Felsefesinin Temel Kavramları", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2020): 87–106.

¹² Platon'un ideal dünyasının Parmenides'in varlık felsefesinin sonucu ortaya konduğunda kuşku yoktur. Parmenides bütün varlıkların değişmeyen ve hareket etmeyen salt formun görünüşleri olduğunu, bu nedenle duyularımızın ve algılarımızın bizi yanılttığını ifade eder. Bkz. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I, 232. Parmenides'in varlık felsefesinin detaylı bir incelemesi için bkz. Muhammed İkbâl Çifçi, *Parmenides ya da Ontolojinin Temelleri* (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020). Hem Herakleitos hem de Parmenides hakkında detaylı bilgi için bkz. Eduard Zeller, *Outlines of the History of Greek Philosophy*, çev. Wilhelm Nestle ve Leonard R. Palmer (London: Routledge & Kegan Paul, 1948), 44 vd.

içinde yaşadığımız bir simüle edilmiş dünyada, yani hakikatin, ideal olanın taklidi olan bir dünyada yaşıyoruz.¹³ Şimdi biz bunu klasik teizm dediğimiz semavi dinlerin anlayışıyla karşılaştırdığımızda, bizim bu dünyanın gelip geçici bir dünya olduğu, asıl hakikat olanın "ahiret" olduğu anlayışımızla benzeştiğini görüyoruz.¹⁴ Dolayısıyla zaten, aralarında çok büyük benzeşmeler olduğundan, İslam dünyasında veya Hristiyanlık ve Yahudilikte Aristotelesçilikten çok Platonculuğun hakim olduğunu görüyoruz. Şimdi "öte dünya" yahut "ahiret" kavramını biz Aristotelesçi anlayışla argümanlaştıramayız. Çünkü Aristotelesçi mantıkla inşa ettiğimiz bir din bilimi bize en fazla bu dünyayı söyler. Aristoteles bir Tanrıdan bahseder, ama bu, dinin Tanrısı asla değildir.¹⁵ Bu durumda bir dinin Tanrısından bahsetmek istiyorsanız, Platoncu argümantasyonu kullanmanız gerekir.¹⁶ Dolayısıyla bu dünyanın geçiciliğini ve öte dünyanın, ahiret hayatının gerçekliğini ifade ediyorsanız, bu dünyanın bir simülasyon içerisinde olan bir dünya olduğunu varsayacaksınız. Aslında bu konuda İslam dünyasında Gazâlî "mümkün dünyaların en iyisi" ifadesini kullanmıştı.¹⁷ Elbette Gazâlî'nin söylemi Platoncu bir görüşe dayanıyordu.¹⁸

Bizim mümkün dünyaların en iyisi¹⁹ ifadesinden kastımız, Tanrının zihnindeki pek çok dünya içerisinde bir dünya tasarlaması ve bu dünyayı en güzel şekilde var etmesidir. Yani Tanrının zihninde pek çok dünya vardı ve zihnindeki dünyaların

¹³ Platon'un "ideal dünya" anlayışı en güzel biçimde *Devlet* diyalogunun yedinci bölümündeki "mağara alegorisi" üzerinden tasvir edilmeye çalışılır. İdeal dünyanın karşısında ise "görüngü dünyası" yer alır. Plato, *The Republic*, çev. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato III* (London: Oxford University Press, 1892), 514a vd. Platon'un idea ve doksa arasındaki ayrımı için bkz. Abdullah Demir, "The Relationship of Idea and Particulars in Plato", *Entelekyia Logico-Metaphysical Review 1*, sayı 1–2 (2017): 37–54; Abdullah Demir, *Platon'un Bilgi Felsefesinde Doksa Sorunsalı* (Ankara: Entelekyia, 2022).

¹⁴ Platon'un dinlere ve teolojiye etkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Friedrich Solmsen, *Plato's Theology* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1942).

¹⁵ Aristoteles'in Tanrısı bütün madde dünyasından uzak, ona hiç bulaşmamış salt bir formdur, salt kendiliktir. Salt akıl olması bakımından Tanrının fiziksel olanla hiçbir bağı yoktur. Tanrı aynı zamanda hareket etmeyen bir "İlk Hareket Ettirici" olarak da nitelenir. Çünkü salt akıl olanın eylemi yalnızca düşünmek olduğundan, Tanrının hiçbir hareketi ve maddesi bulunamaz. Bu konular *Metafizik Lambda*'nın 6, 7 ve 9. bölümlerinde ele alınır. Aristotle, *Metaphysica*, 1071b3 vd. Burada Aristoteles'in Tanrısının dünyayı yaratan olmadığından da ayrıca bahsetmek gerekir. Aristotle, *De Caelo*, çev. John L. Stocks, *The Works of Aristotle II* (Oxford: Clarendon Press, 1922), 301b31.

¹⁶ Platon, *Devlet*'in son paragrafında bir öte dünya argümanı sunarak, bu dünyada iyi işler yapanların ahiret hayatında ödüllendirileceğini ifade eder. Plato, *The Republic*, 621c-d.

¹⁷ Gazâlî, *Makâsıdu'l-Felâsife*, ed. Suleymân Dunyâ (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1961), 238.

¹⁸ Platon'un Tanrının dünyayı en güzel şekilde meydana getirmesini anlattığı pasajlar için bkz. Plato, *Timaeus*, çev. Benjamin Jowett, *The Dialogues of Plato III* (London: Oxford University Press, 1892), 28b-31c.

¹⁹ İslam dünyasında Gazâlî tarafından kullanılan "mümkün dünyaların en iyisi" ifadesi Batıda da Leibniz tarafından kullanılmıştır. Leibniz, çeşitli kişilere yazdığı mektuplarda bu durumu dile getirdiğini ifade etmektedir: "Mümkün dünyaların en mükemmelini seçmiş olan Tanrının, bilgeliğiyle bu dünyayla bağlantılı olan kötülüğe izin verdiğini, ancak bunun yine de bu dünyanın, her şey göz önünde bulundurulduğunda, seçilebilecek en iyi dünya olmasını engellemediğini söyledim." Gottfried Wilhelm Leibniz, *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*, çev. E. M. Huggard (Illinois: Open Court, 1996), 67.

içerisinden en güzel olan bu dünyayı seçti ve bizi bu dünyada var etti. Yani Gazâlî'nin söylemiyle biz mümkün dünyaların en güzelinde, en iyisinde yaşıyoruz.²⁰ Oysa simülasyon dünyasına baktığımız zaman, birden çok dünyanın var olabileceğini görüyoruz. Doğrusu sadece bir mümkün dünyayı değil, birden çok olasılıklar içerisinde, birden çok mümkün dünyanın da var olduğunu düşünebiliriz. Hatta çağdaş bilim felsefecilerinden bazılarının iddia ettiği gibi evrenimiz başka bir evrenin içinde yutulmuş olarak bulunduğu için sürekli genişlediği, hatta bizim evrenimizin başka evreni yutarak da genişlemesini sürdürdüğü söylenebilir.

Biz klasik teizmde Tanrının yaratıcılığına sürekli vurgu yapıldığını görüyoruz. Tanrı semavi dinler, en özelinde İslam dini açısından en başta bir yaratıcıdır. Diğer bütün özelliklerinden, bütün diğer Tanrı tasarımlarından onu ayıran şey, onun yaratıcılığıdır.²¹ Peki, yaratıcı olan bir Tanrıya herhangi bir özgürlük karşıtı bir sıfat yükleyebilir miyiz? Elbette buna hayır yanıtını veriyoruz. Bu Tanrı tasavvurunda, Tanrının yaratıcılığına veya bir şeyi dileyip dilemeyeceğine biz karışamayız.²² Dolayısıyla "Tanrı o zaman neden mümkün dünyaların sadece birini yaratıyor da diğer dünyaları yaratmıyor" diye soru sorduğumuzda, klasik teizmin bize verebileceği hiçbir cevap yoktur. Çünkü birçok bilim felsefecisinin söylediği gibi, Tanrı mümkün dünyaların hepsini de yaratmış olabilir, hepsine ayrı ayrı özellikler yüklemiş ve hepsini ayrı ayrı değerlendirecek olan da olabilir. Yani biz bugün içerisinde yaşadığımız dünyayı, içinde yaşadığımız fiziksel kanunlarla algılayabiliyoruz. Başka bir mümkün dünyada ise başka bir mümkün dünyanın fiziksel özellikleri içerisinde var oluruz. Veya belki de bazılarının söylediği gibi, simülasyon gerçekse, biz ayrı ayrı başka evrenlerde de var oluruz, ama ayrı ayrı başka evrenlerde, başka başka davranışlarda ve başka başka özelliklerde olabiliriz.

Şimdi burada dünya ve ahiret dengesi bir modelleme olan simülasyon dünyası içerisinde bir sorun olarak karşımıza çıkıyor. Tanrı bir modelleme yaptığı zaman bu

²⁰ Bu konudaki açıklamaları için bkz. Gazâlî, *El-Maksadu'l-Esnâ fi Şerh Esmâillâhî'l-Husnâ*, ed. Bessâm Abdulvehhâb El-Câbî (Beirut: Dâr İbn Hazm, 1974), 65–66. Ayrıca bu konudaki tartışmalar hakkında bkz. Azer Abdurrahman, "Mümkün Âlemlerin En Mükemmel ve Semhûd'nin Gazzâlî Savunması", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, sayı 2 (2019): 307–32.

²¹ Tanrının yaratıcılığı, Tanrı tasavvurlarında en çok tartışılan meselelerin başında gelir. Klasik teizmin dışındaki tasavvurlar Tanrının evreni yoktan yaratması düşüncesine karşı çıkar. Bu bağlamda yaratma yerini meydana getirme ya da biçim vermeye bırakır. Özellikle semavi dinlerin yoktan yaratma düşüncesi, pek çok sorunu beraberinde getirir. Bu konuda aslında Kur'an'da da yoktan yaratma değil de güzel biçim verme olduğunu savunan İbn Rüşd, yoktan yaratmayı savunan kelimacıları sert bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl fi Mâ beyne'l-Hikme ve's-Şerîa mine'l-İttisâl*, ed. Muhammed Ammâra (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1983).

²² Tanrının yaratıcılığı düşüncesi özellikle Hıristiyan filozof ve teologların da en önemli savunularından biriydi. Özellikle bu konuda paganlara karşı Hıristiyanlığın amansız savunucusu olan Augustinus'un yaratma üzerindeki hassasiyeti kayda değerdir. Bkz. Aurelius Augustine, *The City of God*, çev. Marcus Dods, c. 1, The Works of Aurelius Augustine I (Edinburgh: T. & T. Clark, 1872), 436 vd. Yaratma düşüncesi yalnızca Hıristiyan düşüncesinde değil, modern felsefenin kurucusu olan Descartes'ta da savunulur. Bkz. René Descartes, *Meditations on First Philosophy*, çev. John Cottingham, Robert Stoothoff, ve Dugald Murdoch, The Philosophical Writings of Descartes II (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 31–32.

modelleme eğer tekse, dünya ve ahiret dengesini kurma düşüncemiz başarılıdır. Ama birden çok mümkün dünyadan bahsediyorsak, o zaman dünya ve ahiret dengesi farklı bir anlayışa yol açacak. Burada bizim ahiret inancımızı biraz daha farklı bir şekilde yorumlamamız gerekecek. Bunun dışında en önemli konulardan bir tanesi ahlak ve kötülük problemidir. Eğer bir simülasyon içerisinde yaşıyorsak, modellenmiş bir program olduğumuz söylenebilir. Bu programın içerisinde bizim ahlaki yaşantımızın veya adaletli davranışımızın yeri ne kadar mümkündür? Şimdi bu büyük bir tartışma konusudur ve bu tartışma üzerinden bizim bir simülasyonda yaşamamızın mümkün olmadığı kimi bilim adamlarınca dile getiriliyor. Ancak bu sadece bir argümandan ibarettir. Biz bir simülasyonda yaşıyorsak, böyle bir sorunun üstesinden gelmemiz gerekecektir. Yine bu dünyanın ve ahiretin varlığı simülasyon içerisinde bir gerçekliğe bürünebilir. Günümüzde "çoklu evrenler" teorileri var ve bu nedenle simülasyon içerisinde de simülasyonlar olabilir.²³ Bir simülasyon argümanı üzerinden kurgulanan *The Matrix* filmi buna örnek gösterebiliriz.²⁴ Sözgelimi şöyle düşünün: Tanrı bir evren yaratıyor, bu evrenin içerisinde başka varlıklar, çizgi filmlerdeki karakterler gibi varlıklar ya da kuklalar yaratıyor. Kuklalar nasıl kendisini oluşturan varlıkları tam anlamıyla kavrayamıyorsa, içlemi olduğumuz kaplamı biz de kavrayamıyoruz. Dolayısıyla biz sadece tek bir simülasyonda mı yoksa simülasyon içinde bir simülasyonda mı yaşadığımızı tam anlamıyla kavrayamayız. Belki de "mümkün simülasyonların en iyisi" içinde bir yaşam sürüyoruz. Çünkü içinde bulunduğumuz dünya, bize en uygun simüle edilmiş dünya olabilir ve bizim dışımızda başka simülasyonlar da var olabilir.

3. Simülasyon Ortamında İslam Dininin İmkani

Burada üzerinde durmamız gereken temel bir konu daha var. İçinde yaşadığımızı varsaydığımız simülasyon çağında yukarıda bahsettiğimiz sorunu aşarak İslam dininin nasıl yaşanması olacağıdır. Eğer gerçekten simüle edilmiş bir dünyada yaşıyorsak, bu dünya içerisinde mevcut inancımızı nereye yerleştireceğimiz ve bu inancı simüle edilmeyen gerçek bir dünya ile nasıl uzlaştıracabileceğimiz önemli bir meseledir. Özellikle içinde bulunduğumuz dijital dünyada geleneksel inançların yaşama şansının fazla olmadığını düşünürsek, inananları tarafından biricik hakikat olarak kabul edilen İslam dininin bu dijital ortamda kendisini var etmeye nasıl devam edeceğini de araştırmamız gerekir.²⁵

²³ Çoklu evrenler konusunda Anaksimandros'un düşüncelerinde ilkel olarak da olsa görüşler bulunuyor. Anaksimandros ana ilkenin sonsuz olduğundan hareketle sonsuz sayıda kozmosun varlığından bahseder. Öyleyse bu sonsuz kozmos, sonsuz evrenlere tekabül edecektir. Bkz. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, I, 86; Marcus Tullius Cicero, *The Nature of the Gods*, çev. Patrick G. Walsh (Oxford: Clarendon Press, 1997), 12.

²⁴ *The Matrix* filminin kısa bir değerlendirmesi için bkz. İlyas Altuner, "The Matrix and the Desert of the Truth", *Entelekyo Logico-Metaphysical Review* 1, sayı 1–2 (2017): 51–53.

²⁵ Sözgelimi Eş'arî, Ehli Sünnet'in görüşlerinin hakikat olduğundan ve diğer görüşlerin kimi açıdan yanlışlığından bahseder. O, ayrıca Ehli Sünnet mezhebi için "Ehli Hak" ifadesini kullanır. Bkz. Eş'arî, *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, ed. Beşîr Muhammed Uyûn (Şam: Mektebe Dâri'l-Beyân, 1990), 43 vd.

Simülasyon ortamında bulunan varlıkların aslında simülasyonu kurgulayan varlığın zihin dünyasındaki bir kurgudan ibaret olduğu bilinmektedir. Durum böyle olunca, bu simülasyonu kurgulayan bir varlığın olması gerekir.²⁶ Ancak bu varlığın bir dinin, özelde İslam dininin Tanrısı olup olmadığı ayrıca bir tartışma konusudur.²⁷ Yine simülasyon teorisinde ortaya konan gerçek ile simüle edilen varlık arasındaki bağlantının İslam dinindeki ahiret ile bu dünya arasındaki bağlantıya benzer olduğunu varsayarsak, İslam inancının simülasyon içerisinde yer edinme durumunun mümkün olduğunu söyleyebiliriz.²⁸

İslam dini, gerçek olanın bu dünyada değil de öte dünyada olduğunu, bu dünyanın gelip geçici bir yer olduğunu ifade etmektedir.²⁹ Dolayısıyla İslam'daki ahiret inancının bu dünyayı simüle eden varlığın simülasyonun ötesinde bir gerçeklik algısıyla benzeştiğini görebiliriz. Yine simüle edilmiş dünya ile İslam dinindeki gelip geçici dünya algısı birbirine paralel görünmektedir. Buradaki asıl sorun, simülasyon teorisinde ifade edilen gerçek ve sanal olanın iç içe bulunmasına karşın, İslam inancındaki ahiret ve dünya arasında ayırım ve zamansal ardışıklığın olması durumudur. Yani simülasyonda gerçeklikle sanallık birbirine geçmişken, İslam dininin ortaya koyduğu inanca göre ahiret ve dünya arasında herhangi bir iç içe geçmişlik bulunmamaktadır. Burada başka bir sorun daha bulunmakta, o da "hesaba çekilme" sorunudur. İslam dininin ahiret kavramında bütün insanların aynı anda hesaba çekileceğini düşünürsek, bu hayattan diğer hayata geçişin ansal olmadığını, ölümden sonraki yaşamın bir anda başlayacağını varsayabiliriz. Ancak bunun bizim algımızın durumuyla ilgili olduğu ve bizim anlama biçimimizden kaynaklı bir açıklama olduğu da ifade edilebilir.

²⁶ Varlığın Tanrının zihin dünyasında yaşadığı düşüncesi çok aykırı gelmemektedir. Örneğin, bütün varoluş süreçlerinin Tanrının algısına bağlı olduğunu savunan Berkeley, yaşanılan olanın zorunlu olarak Tanrının algısına mazhar olan şekilde ifade eder. Bu da Tanrının temaşa etmediği varlığın varlık dünyasına gelemeyeceği demektir. Bkz. George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, ed. Thomas J. McCormack (Chicago: Open Court, 1910), 45–46. Özellikle süreç metafiziği savunucularında bu durum çok daha önem kazanmaktadır. İnsanların yapıp etmeleri ancak Tanrının zihnindeki hatırlamadan ibaret kalmaktadır. Whitehead'in çift kutuplu Tanrı anlayışında mutlak ve aşkın olan Tanrının, içkin olan yönünü içerdiğini düşünebiliriz. Bkz. Alfred North Whitehead, *Process and Reality*, ed. David Ray Griffin ve Donald W. Sherburne (New York: The Free Press, 1979).

²⁷ Bu tarz kurgusal düşüncelerde bahsedilen Tanrı ile dinlerin Tanrısının aynı olmadığı konusunda pek çok tartışma yapılmıştır. Bu konuda Yeni Thomasçı filozof Gilson'un tartışmaları kayda değerdir. Bkz. Étienne Gilson, *God and Philosophy* (New Haven: Yale University Press, 1951), 74 vd. Bu konuda yapılan bir çalışma için bkz. Mehmet S. Aydın, *Âlemden Allah'a: Makaleler 1* (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001).

²⁸ Bu tarz yeniden okumaları Osmanlı'nın son zamanlarında sıklıkla görürüz. Bu yenilenme çabaları, devletin Batılılaşma çabalarıyla paralel bir biçimde gider. Özellikle dini inanç açısından İzmirli'nin kelam alanındaki yenilik çabaları büyük önem arz etmektedir. Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm: Birinci Kitâb* (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1922). Yine Ahmet Cevdet Paşa öncülüğünde hazırlanan hukukta yenilenme, *Mecelle* olarak da bilinen bir anayasa ile sonuçlandırılmıştır. Komisyon, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, ed. Ahmet Cevdet Paşa (İstanbul: Matbaa-yi Osmâniye, 1887).

²⁹ Dünya hayatı ve ahiretle olan ilişki için bkz. Süleyman Uludağ, "Dünya", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 10 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 22–25.

Sonuç

Tanrı'nın sonsuz sayıda evren yaratma olasılığı simülasyon hipoteziyle ilgili bir endişeye yol açmaktadır. Bu hipoteze göre, içinde yaşadığımız evren doğrudan ya da anlık olarak Tanrı tarafından değil, başka evrenlerin sakinleri (simülatörler) tarafından yaratılmıştır. Dolayısıyla böyle bir kozmolojide Tanrının evrene müdahalesi sorgulanabilir. Ancak burada akılda tutulması gereken nokta, tüm simüle evrenler serisinin nihayetinde Tanrının yaratma eyleminin bir sonucu olduğudur. Dolayısıyla bunların ortaya çıkışının başka nedenlere dayanması teizm için bir sorun teşkil etmez. Pek çok şeyin çeşitli yollarla varlığa geldiğini gözlemliyoruz. Ancak Tanrının nihai yaratıcı olduğu düşünüldüğünde, tüm bunlar Tanrı'nın yaratma planının bir parçası olarak anlaşılabilir. Simüle evrenlerin doğrudan nedenlerinin başka varlıklar gibi görünmesi bu durumu değiştirmez.³⁰

Çoklu evrenler ve çoklu simülasyonlar ifadesinin teizmin, özellikle de semavi dinlerin varlığını yok ettiğini ileri sürenler olsa da, bu çok anlamlı bir ifade değildir. Çünkü Tanrı isterse birden çok dünya yaratabilir, kaldı ki klasik teizm bize Tanrının istediğini yaratabileceğini, istediğini istediğine verebileceğini söylüyor.³¹ Çünkü teizmin en genel ifadesiyle, "Tanrının hikmetinden sual olunmaz". Dolayısıyla birden çok simülasyonun oluşması Tanrı'nın varlığına, yaratmasına, hesaba çekmesine, dünya ve ahiret dengesi oluşturmasına sorun çıkarmaz. Çünkü çoklu evrenlerde yaşayanlar sadece kendi evreninin içerisindeki davranışlarından sorumludurlar. Şimdi "hassas ayar" gibi argümanları simülasyon teorisi geçersiz kılıyor olabilir,³² ama bu klasik teizmin, semavi dinlerin yaşanmayası bir geleceği olduğu anlamına gelmiyor. Dolayısıyla biz simülasyon dünyasında bir dinin var olabileceği düşüncesini savunabiliriz. Dinlerin doğruluğu/hakikati bir yana, insan her zaman kendisine bir yaratıcı bulma eğilimindedir. Sonraki zamanlarda yapay zekanın ilerlemesi ve yapay süper zekanın ortaya çıkışıyla birlikte yeryüzünde yeni ve farklı dinler ve Tanrı tasavvurları da ortaya çıkabilir. Biz burada herhangi bir inancın savunusundan çok, simülasyon ya da yapay zeka çağında inancın imkanını tartışıyoruz. Durum şunu gösteriyor ki, insanoğlu kendisine her zaman ve her koşulda bir inanma zemini oluşturacaktır.

³⁰ Yılmaz, "Simulation Hypothesis and Theism: An Assessment in the Context of Multiverse", 1002.

³¹ İslam kelamındaki kadercilik ve özgür irade tartışmaları birkaç farklı yönde gelişmiştir. Ancak en temel ve genel görüş, Tanrının her türlü iradeye sahip olduğu yönündeki Ehli Sünnet ekolünün görüşüdür. Mu'tezile gibi özgürlükçü ekoller zamanla ortadan kalkmış görünmektedir. Konu hakkında bilgi için bkz. Harry Austryn Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (Cambridge: Harvard University Press, 1976), 601 vd.

³² Hassas ayar argümanı, evrenimizin başlangıç koşullarında, fiziksel sabitlerde ya da doğa kanunlarında en ufak bir değişiklik olsaydı, evrenimizde bilinçli organizmaların ortaya çıkabileceği fiziksel koşulların sağlanamayacağı iddiasından hareketle evrenimizin varlığının onu tasarlayan bir yaratıcının varlığına delil teşkil ettiğini savunan teistik bir argümandır. Bu argümanın Tanrıya kanıt olup olamayacağı yönündeki tartışmalar için bkz. Tufan Kıymaz, "Hassas Ayar Argümanı: Bilim Tanrı'yı mı İşaret Ediyor?", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 10, sayı 4 (2020): 1367–81.

Kaynakça

- Abdurrahman, Azer. "Mümkün Âlemlerin En Mükemmeli ve Semhûdî'nin Gazzâlî Savunması". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, sayı 2 (2019): 307–32.
- Altuner, İlyas. "The Matrix and the Desert of the Truth". *Entelekyia Logico-Metaphysical Review* 1, sayı 1–2 (2017): 51–53.
- Aristotle. *Analytica Posteriora*. Çeviren Geoffrey R. G. Mure. The Works of Aristotle I. Oxford: Clarendon Press, 1928.
- . *De Caelo*. Çeviren John L. Stocks. The Works of Aristotle II. Oxford: Clarendon Press, 1922.
- . *De Interpretatione*. Çeviren Ella Mary Edghill. The Works of Aristotle I. Oxford: Clarendon Press, 1928.
- . *De Poetica*. Çeviren Ingram Bywater. The Works of Aristotle XI. Oxford: Clarendon Press, 1924.
- . *Metaphysica*. Çeviren W. David Ross. The Works of Aristotle VIII. Oxford: Clarendon Press, 1928.
- Augustine, Aurelius. *The City of God*. Çeviren Marcus Dods. C. I. The Works of Aurelius Augustine I. Edinburgh: T. & T. Clark, 1872.
- Aydın, Mehmet S. *Âlemden Allah'a: Makaleler* I. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2001.
- Bacon, Francis. *Novum Organum*. Çeviren Peter Urbach ve John Gibson. Illinois: Open Court, 1994.
- Baudrillard, Jean. *Simulacra and Simulation*. Çeviren Sheila Faria Glaser. Michigan: The University of Michigan Press, 1994.
- Berkeley, George. *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. Editör Thomas J. McCormack. Chicago: Open Court, 1910.
- Carson, Scott. "Aristotle on Meaning and Reference". *History of Philosophy Quarterly* 20, sayı 4 (2003): 319–37.
- Cicero, Marcus Tullius. *The Nature of the Gods*. Çeviren Patrick G. Walsh. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Çifçi, Muhammed İkbâl. *Parmenides ya da Ontolojinin Temelleri*. İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020.
- Demir, Abdullah. *Platon'un Bilgi Felsefesinde Doksa Sorunsalı*. Ankara: Entelekyia, 2022.
- . "The Relationship of Idea and Particulars in Plato". *Entelekyia Logico-Metaphysical Review* 1, sayı 1–2 (2017): 37–54.
- Descartes, René. *Meditations on First Philosophy*. Çeviren John Cottingham, Robert Stoothoff, ve Dugald Murdoch. The Philosophical Writings of Descartes II. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- . *The Geometry of René Descartes*. Çeviren David Eugene Smith ve Marcia L. Latham. Chicago: Open Court, 1954.

- Diels, Hermann. *Die Fragmente der Vorsokratiker: Griechisch und Deutsch*. Editör Walther Kranz. Berlin: Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, 1960.
- Eş'arî. *El-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Editör Beşîr Muhammed Uyûn. Şam: Mektebe Dâri'l-Beyân, 1990.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*. Editör Mâcid Fahrî. El-Mantık inde'l-Fârâbî. Beyrut: Dâru'l-Maşrık, 1987.
- Frege, Gottlob. *The Foundations of Arithmetic*. Çeviren John L. Austin. New York: Harper & Brothers, 1960.
- Galilei, Galileo. *Dialogues of the Two New Sciences*. Çeviren Henry Crew ve Alfonso De Salvio. New York: The MacMillan, 1914.
- Gazâlî. *El-Maksadu'l-Esnâ fi Şerh Esmâillâhi'l-Husnâ*. Editör Bessâm Abdulvehhâb El-Câbî. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1974.
- . *El-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*. Editör Muhammed Tâmer. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011.
- . *Makâsıdu'l-Felâsife*. Editör Suleymân Dunyâ. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1961.
- Gilson, Étienne. *God and Philosophy*. New Haven: Yale University Press, 1951.
- Görgülü, Eren. "Jean Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı Bağlamında Metaverse ve Gerçeklik". *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi* 74 (2022): 727–38.
- Hafız, Muharrem. "Platon, Aristoteles ve Plotinus'ta Mimesis Teorisi". *İslami Araştırmalar Dergisi* 26, sayı 1 (2015): 45–52.
- İbn Rüşd. *Faslu'l-Makâl fi Mâ beyne'l-Hikme ve's-Şerîa mine'l-İttisâl*. Editör Muhammed Ammâra. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1983.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm: Birinci Kitâb*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1922.
- Kıymaz, Tufan. "Hassas Ayar Argümanı: Bilim Tanrı'yı mı İşaret Ediyor?" *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 10, sayı 4 (2020): 1367–81.
- Komisyon. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*. Editör Ahmet Cevdet Paşa. İstanbul: Matbaa-yi Osmâniye, 1887.
- Leibniz, Gottfried Wilhelm. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil*. Çeviren E. M. Huggard. Illinois: Open Court, 1996.
- Newton, Isaac. *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*. Çeviren Andrew Motte. London: Benjamin Motte, 1729.
- Plato. *Sophist*. Çeviren Benjamin Jowett. The Dialogues of Plato IV. London: Oxford University Press, 1892.
- . *The Republic*. Çeviren Benjamin Jowett. The Dialogues of Plato III. London: Oxford University Press, 1892.
- . *Timaeus*. Çeviren Benjamin Jowett. The Dialogues of Plato III. London: Oxford University Press, 1892.
- Saçlıoğlu, Cihan. *Felsefenin Kuantum Mekaniksel Temelleri*. Ankara: Türkiye Bilimler

Akademisi Forumu, 2004.

- Solmsen, Friedrich. *Plato's Theology*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1942.
- Tekin, Ali. *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi*. İstanbul: Klasik, 2017.
- Tunalı, İsmail. *Grek Estetiği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008.
- Uludağ, Süleyman. "Dünya". *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10:22–25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Usta, Nuray Bayat, ve İlyas Altuner. "Hereakleitos Felsefesinin Temel Kavramları". *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2020): 87–106.
- Whitehead, Alfred North. *Process and Reality*. Editör David Ray Griffin ve Donald W. Sherburne. New York: The Free Press, 1979.
- Whitehead, Alfred North, ve Bertrand Russell. *Principia Mathematica*. Cambridge: Cambridge University Press, 1910.
- Wolfson, Harry Austryn. *The Philosophy of the Kalam*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.
- Yılmaz, Aykut Alper. "Simulation Hypothesis and Theism: An Assessment in the Context of Multiverse". *Eskişeyni* 51 (2023): 992–1006.
- Zeller, Eduard. *Outlines of the History of Greek Philosophy*. Çeviren Wilhelm Nestle ve Leonard R. Palmer. London: Routledge & Kegan Paul, 1948.